

## भारतीय महिलांची विविध क्षेत्रातील प्रगतीची वाटचाल

सागर बबन भोईर, संशोधक विद्यार्थी, मु. पो. वज्रेश्वरी, ता. भिवंडी, जि. ठाणे, महाराष्ट्र  
प्रा. डॉ. प्रतिभा शंकर घाग, संशोधन मार्गदर्शक, मराठी, श्री जे. जे. टी विद्यापीठ, झुंझुनू, राजस्थान

### प्रस्तावना

भारतीय समाजात महिलांचा इतिहास हजारो वर्षांचा असून त्यामध्ये प्राचीन काळापासून आजपर्यंत खूप मोठे बदल झाले आहेत. एकेकाळी घरगुती जबाबदाऱ्यांपुरती मर्यादित असणारी स्त्री, आता विविध क्षेत्रांमध्ये आपले कर्तृत्व सिद्ध करत आहे. शिक्षण, राजकारण, उद्योग, विज्ञान, क्रीडा, कला, आणि संरक्षण क्षेत्र यांसारख्या अनेक क्षेत्रांमध्ये भारतीय महिलांनी उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. हा शोध निबंध भारतीय महिलांच्या प्रगतीचा मागोवा घेत त्यातील अडथळे आणि यशस्वी कहाण्यांचा आढावा घेईल.

### मुख्य भाग

#### १. शिक्षण क्षेत्रातील प्रगती

भारतीय महिलांची शिक्षण क्षेत्रातील वाटचाल अनेक अडचणींवर मात करत प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. सावित्रीबाई फुले यांच्यापासून सुरू झालेला हा प्रवास आजच्या काळात महिलांना अधिक सक्षम आणि स्वतंत्र बनवत आहे. शिक्षण ही स्त्री सक्षमीकरणाची गुरुकिल्ली आहे, आणि भारतीय महिलांनी याचा प्रभावी उपयोग करून समाजात महत्त्वपूर्ण स्थान निर्माण केले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिलांच्या शिक्षणाला फारसा प्रोत्साहन नव्हते, परंतु सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्यामुळे शिक्षणाची क्रांती झाली. आज महिलांची साक्षरता दर झपाट्याने वाढत आहे. आयआयटी, आयआयएम, आणि इतर उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये महिलांचा मोठा सहभाग दिसून येतो. मलाला युसूफझाईसारख्या महिलांनी शिक्षण हक्कासाठी जागतिक स्तरावर प्रेरणा दिली.

#### २. राजकीय क्षेत्रातील योगदान

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी राखीव जागांमुळे महिलांच्या सहभागात वाढ झाली आहे. भारतीय महिलांनी राजकीय क्षेत्रात प्रगती साधत आपल्या क्षमतांचे उत्तम प्रदर्शन केले आहे. जरी अजूनही अनेक अडचणी आणि आव्हाने आहेत, तरी महिलांचा वाढता सहभाग ही भारतीय लोकशाहीसाठी उत्साहवर्धक गोष्ट आहे. योग्य धोरणे, प्रोत्साहन, आणि समाजाचा पाठिंबा मिळाल्यास महिलांचे नेतृत्व भविष्यात आणखी मजबूत होईल. इंदिरा गांधी यांच्यासारख्या नेतृत्वक्षम महिला पंतप्रधानपदावर पोहोचल्या. राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील आणि नवनिर्वाचित महिला खासदारांनी महिला राजकारणाची व्याप्ती वाढवली.

#### ३. उद्योग आणि व्यवसाय

उद्योग आणि व्यवसाय क्षेत्रात महिलांची भूमिका पूर्वापेक्षा लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. सामाजिक बदल, शिक्षणाचा प्रसार, तंत्रज्ञानातील सहज उपलब्धता आणि सरकारी धोरणे यामुळे महिलांना उद्योग आणि व्यवसाय क्षेत्रात स्वतःचे स्थान निर्माण करण्याची संधी मिळत आहे. महिला आता केवळ उद्योजक नाहीत, तर नव्या युगाच्या प्रेरणादायी नेत्याही आहेत. त्यांच्या मेहनतीने आणि दृढनिश्चयाने उद्योग व व्यवसाय क्षेत्रात एक नवे युग सुरू होत आहे. महिलांनी आपल्या कौशल्याचा विकास करणे, आधुनिक तंत्रज्ञान आत्मसात

करणे आणि मजबूत व्यावसायिक नेटवर्क तयार करणे आवश्यक आहे. समाज आणि सरकारनेही महिलांना अधिक संधी उपलब्ध करून दिल्यास उद्योग आणि व्यवसाय क्षेत्रात महिलांची प्रगती अजून वेगाने होईल.

किरण मुझुमदार शॉ (बायोकोन), फाल्गुनी नायर (नायका), आणि इतर महिला उद्योजकांनी जागतिक स्तरावर ओळख निर्माण केली आहे. कॉर्पोरेट जगतात महिलांचा सहभाग वाढला असून अनेक कंपन्यांमध्ये महिला सीईओ आहेत.

#### ४. क्रीडा क्षेत्रातील कर्तृत्व

गेल्या काही दशकांत महिलांनी क्रीडा क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती केली आहे. एकेकाळी पुरुषप्रधान समजल्या जाणाऱ्या खेळांमध्ये महिलांनी जागतिक स्तरावर उल्लेखनीय कामगिरी करत भारताचे आणि जगाचे नाव उज्ज्वल केले आहे. पूर्वी महिलांसाठी क्रीडा क्षेत्र मर्यादित होते, मात्र १९५२ मध्ये हेलसिंकी ऑलिम्पिकमध्ये के. डी. जाधव यांनी पदक जिंकल्यानंतर भारतात क्रीडाप्रेम वाढली. नंतर १९८० च्या ऑलिम्पिकमध्ये पी. टी. उषा यांच्यासारख्या खेळाडूंनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताचे नाव उज्ज्वल केले. महिला खेळाडूंनी अनेक अडथळे पार करत जागतिक स्तरावर भारताचा सन्मान वाढवला आहे. भविष्यात महिलांसाठी अधिक संधी निर्माण करण्यासाठी सरकारी धोरणे, तंत्रज्ञानाचा उपयोग आणि मानसिकतेत सुधारणा यावर भर देण्याची गरज आहे. महिला क्रीडापटूंनी सिद्ध केले आहे की त्या कोणत्याही क्षेत्रात मागे नाहीत, आणि योग्य संधी मिळाल्यास त्या भविष्यात आणखी मोठ्या यशाची नोंद करतील.

पी.व्ही. सिंधू, मिताली राज, सानिया मिर्झा, मेरी कोम यांसारख्या खेळाडूंनी जागतिक स्पर्धांमध्ये देशाचे नाव उज्ज्वल केले.

#### ५. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान

विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रात महिलांची भूमिका गेल्या काही दशकांत मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. प्राचीन काळापासून विज्ञानाच्या विविध शाखांमध्ये महिलांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे, मात्र आधुनिक काळात त्यांची उपस्थिती आणि प्रभाव अधिक वाढला आहे. शिक्षण, संशोधन, स्टार्टअप्स, आणि अविष्काराच्या माध्यमातून महिलांनी विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात मोठी प्रगती केली आहे. महिलांनी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात मोठी मजल मारली आहे. भविष्यातील संशोधन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), अंतराळ विज्ञान आणि बायोटेक्नॉलॉजीसारख्या क्षेत्रांमध्ये महिलांची भूमिका अधिक मजबूत होणार आहे. सरकार, शिक्षण संस्था, आणि समाजाने महिलांना अधिक संधी उपलब्ध करून दिल्यास, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीत महिलांचा सहभाग आणखी वाढेल. महिला वैज्ञानिक आणि अभियंते फक्त नव्या शोधांमध्येच नव्हे, तर नव्या जगाच्या घडणीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. योग्य संधी आणि पाठबळ मिळाल्यास विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात महिलांची प्रगती अडथळ्यांशिवाय पुढे जाईल.

कल्पना चावला आणि सुनीता विल्यम्स यांसारख्या महिलांनी अंतराळ संशोधनात योगदान दिले आहे.

#### ६. संरक्षण क्षेत्रातील महिला

भारताच्या संरक्षण क्षेत्रात महिलांनी गेल्या काही दशकांत उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. सैन्य, नौदल आणि वायुदल यासह अन्य सुरक्षा यंत्रणांमध्ये महिलांनी सक्षम नेतृत्व व कार्यक्षमता सिद्ध केली आहे. पूर्वी महिलांचे योगदान मुख्यतः वैद्यकीय आणि तांत्रिक सेवांपुरते मर्यादित होते, मात्र आता त्या लढाऊ भूमिका आणि विशेष ऑपरेशन्समध्येही सक्रिय सहभाग घेत आहेत. महिलांनी संरक्षण क्षेत्रात मोठी मजल मारली

आहे. भविष्यात महिलांना अधिक महत्वाच्या जबाबदाऱ्या देण्याचे धोरण हळूहळू मजबूत होत आहे. तंत्रज्ञान, नेतृत्व, आणि युद्धनीतीमध्ये महिलांनी आपली क्षमता सिद्ध केली आहे. संरक्षण क्षेत्रात महिलांची भूमिका केवळ सहायक स्वरूपाची न राहता, तेथे त्यांचे सक्रिय नेतृत्व दिसून येत आहे. योग्य संधी, प्रशिक्षण आणि पाठिंबा मिळाल्यास महिला संरक्षण क्षेत्रातही अभूतपूर्व यश मिळवतील.

फ्लाइट लेफ्टनंट भावना कांत, कॅप्टन तान्या शेरगिल यांसारख्या महिलांनी भारतीय सैन्यात इतिहास घडवला आहे.

### ७. अडथळे आणि आव्हाने

समाजातील लैंगिक भेदभाव, बालविवाह, शिक्षणाची अनुपलब्धता यांसारख्या अडथळ्यांमुळे महिलांची प्रगती मंदावली. परंतु सरकारी योजना (बेटी बचाओ, बेटी पढाओ), महिला आरक्षण, आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रयत्नांमुळे या अडथळ्यांवर मात करता येत आहे.

### निष्कर्ष

भारतीय महिलांची विविध क्षेत्रांतील वाटचाल प्रेरणादायी आहे. त्यांनी केवळ आपले हक्क मिळवले नाहीत, तर प्रत्येक क्षेत्रात आपले योगदानही सिद्ध केले आहे. शिक्षण, रोजगार, राजकारण, आणि सामाजिक न्याय या सर्व बाबतीत महिलांनी प्रगती केली आहे. परंतु अजूनही महिलांच्या समानतेसाठी बरेच कार्य बाकी आहे. भारतीय महिलांनी आत्मविश्वास, कष्ट, आणि चिकाटीने पुढे जावे, हेच या प्रगतीचे खरे यश आहे.

### संदर्भ

१. "सावित्रीबाई फुले: जीवन आणि कार्य", लेखक: इंदिरा संत.
२. "Looking Back", लेखक: डी. के. कर्वे.
३. भारतीय संविधान (1950): मुलभूत हक्क, अनुच्छेद 21A (सर्वांसाठी शिक्षणाचा हक्क).
४. लेख: "Women and Education in India: A Historical Perspective", जर्नल ऑफ एज्युकेशन. Economic and Political Weekly (EPW), 2021.
५. अहवाल: "Gender Equality in Education: Progress and Challenges", UN Women.
६. नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑफिस (NSSO) अहवाल, 2022.
७. मानव विकास अहवाल (Human Development Report), UNDP India.
८. "Social Reformers of India", लेखक: के. एम. पनिकर.
९. "Women in Leadership Roles in Education", The Hindu.
१०. "Impact of Early Marriage on Education in India". International Center for Research on Women (ICRW).
११. "Indira: The Life of Indira Nehru Gandhi", लेखक: कॅथरीन फ्रँक.
१२. पंचायतराज प्रणालीत महिलांचे आरक्षण (73वी आणि 74वी घटना दुरुस्ती)